

3 1761 04130 4890

Tolstoy, Leo
Aleksandrovich
Narod Loveshch

PG
3948
V66
Z724
1907a

10 p.m., Saturday, November 22,
Cecil C. Somor

Mack's Ranch
Pecos Valley.

Temporary home of picturing.

PG

3948

V₆₆² 724

1907 a

Aug 30 1908

М 4272

У Київі, Друкарня „Просвіщевіс“ Трьохсвят. 14.

360/50

I.

Номер Марко Вовчок...

Рука майниально написала цю початкову фразу і спинилась, бо коли акт фізичної смерти безперечно відбувся і його можна засвідчити її офіційними документами, то далеко не такий уже беспречний факт—над ким він одбувся, в якій мірі померша особа була справді Марком Вовчком. Коло цього імення так багато непорозумінь пів зібралося її такою загадкою окутано воно, що наспівне сказати: оде свіжо помер іменно Марко Вовчок—ледве чи зажиться чоловік, хоч трохи тямущий в справах українського письменства. Марко Вовчок таки справді помер, але коли саме—невідомо; знов і тепер же дійсно хтось помер, але хто саме—тож невідомо,—такий поплутаний зміст має ота ніби проста фраза: помер Марко Вовчок. Може згодом ілуталина її розніутається, але поки що, краще буде взяти загальніше формулювання навіть такого, здавалося б, простого факта, як смерть. Невідомо буде сказати так: померла людина, з особою якої формально звязано одну з найцікавіших сторінок в історії нашого письменства; людина, що блиспула була на нашому літературному небесах і „зірополькою святою“ її якнайсічче стояла в центрі нашого літературного руху; людина, на яку поглядались величі надії й сподівання, яку сам Шевченко привітав бу, як наступного строку

і публіку до них... Потім і — непомітно проїде ця подія серед нашого
громадства. Кілька коротких, то-
го чи іншого видання складених, погрожаю-
чи і все, чим озвалося їхній на смерть
коханнього «властителя думъ». Я ру-
сче не поспішався з своєю статією, я
хотів перевірити своє враження: я чекав,
чи не виклаче смерть цієї людини живішу
до неї увагу, чи не розбуркає інтересу
її чи не виллеться він у якій-небудь
формі,—хоч спонинків, чи що. Ні, нема
нічого, й по сей день нема...

І може статись, що й не буде. Бо ко-
ли щиро та по правді говорити, то в
одій холодній невважливості, з якою при-
няло наше громадянство звістку про
смерть Марії Олександровни Лобач (таке
було, здається, останнє її прізвище), не-
ма нічого несподіваного і не тільки це
через те сталося, що в наші часи усякі
натальніші, болючіші події часто засту-
ють чисто літературні справи. Причинаа,
що ні одне серце не відгукнулось бо-
лем, не забилось жалієм, й не знайшло
у себе в глибні пняхих ниток іптим-
ного звязку з помереною, лежить далеко
глибше і в іншій, мовляв, плоскості.
Ми поховали чужу людину, а на такому
покороні патуральна річ, що пом'ягувила
«за-для годиться» небіжчика, люде за-
раз обертаються до своїх сирав і від-
більше про його не згадують. Як украй-
їнський вісниківич, Марко Вогчок по-
мер давно,—так думаю, що зробився вже
міло по мірічному якось і тогор, яна

не будить живіших почуваних, не викликає гіркого жалю за собою, про яку можна говорити тільки додержуючи історичної перспективи. Ще давніше, може, втратив він живі звязки з українським життям, так що серед старих людей туту за небіжчником давно вже оступило й вивітрило життя, а серед молодшого покоління ймення його нічого не викликає в пам'яті такого дорогоого, за чим би поривав жаль або свідомість великої втрати. Та й не тільки з українським життям у Марка Вовчка порвалися звязки, бо коли взяти підписані цим псевдонімом естантні російські твори, то можна побачити, що й з них так само життя видихалось. Я, напр., пам'ятаю свої давні враження од „Народних оповідань“, з цікавістю взялся був до надрукованої років тому з десять у „Русской Мысли“ повісті,—зараз не пам'ятаю заголовка,—але кинув, не дочитавши: ростигла, нудна і иецікава, хоча і з претензіями на дотепність та юмор, варіація Гоголевих старосвітських поміщиків, до того ж скрипкатурена до останньої міри. Не міг підігріти інтереса серед нашого громадянства і недавній виступ Марка Вовчка з українським оповіданням у „Кіевской Старинѣ“: чудова мова, гарна техніка—і брак усіного змісту. Не того, не того треба тепер,—думаюся, читаючи „Чортову пригоду“: старовинною вже людей не привабиш...

А отже був час, коли підписані псевдонімом „Марко Вовчок“ твори рикли-

і, звичайно, інші критики і письменники сказали ту ж, та її не згадую серед української, але й російської публіки. Про українську епруту не говорити му,— там панував ептуалізм та футоф; але нагадаю, що творам Марка Вовчка присвячує одну з більших критичних праць не хто, як Добролюбов, що перекладає українські оповідання Вовчка в на російську мову сам Тургенев, тоді вже широко знаний автор „Рудини“. Це одно вже говорить надто виразно про те враження, що зробили були в свій час твори Марка Вовчка. І таку увагу автор заслужив, інтерес не був викликаний і розігрітий штучними способами: в перших творах Марка Вовчка справді виявився завдаток сили не аби якої, зародок письменника, що вмів ударили по серцях і коли не вести за собою грамату, то бодай визначити направління, кудею треба простувати в житті. Тут, у його творах, зійшлося разом все: і гарна, принаціональна аргистична форма, і чудова, щиро-народна мова, і глибокий, серйозний зміст, і вміння зачепити найчутливіші струни в серці читача, і знання та досвід життєві, і вольнодумні, гуманні погляди. Як же воно сталося так, що завдаток пронав марно, що багатий надіями зародок письменника не розгорісся в сирачкного письменника, що гарний пуп'янок прив'яв і не розвинувся в пишну квітку, якою земля було по йому сподіватися? Чому замовило те пульсовання книга, що про-

бвалось було в перших творах Вовчкових? Де іричина того, що як не як, а визначений талант зачепастився і звівся, можна сказати, ні на що? Далі я попробую дати відповідь на ці питання, повні для нас великого і теоретичного, і практичного інтересу, а тепер кинемо загальний погляд на твори Марка Вовчка, бо вони ж повинні постачити нам матеріялу на ту відповідь.

Попереду одна увага про псевдонім „Марко Вовчок“. Формально він належить Марії Олександровпі, що тоді була дружиною Опанаса Марковича, але коли на Україні відомо зробилось, що Марія Олександровпа—зроду великоросіянка, то авторство її з першого ж разу почало видаватись дуже непевним. Говорили, і не безгідставно, що важко чужородній людині, до того ж не жившій ніколи довго на селі між народом, так чудово спізнати мову і життя українського народу, так глибоко увійти у всіюлю народну гутірку, з таким умінням користуватися в найдошніх варіацій пародистого словаря і спітакенса. Висловлювано догадку, що мусіла бути близько Марії Олександровні інша людина, що своїм співробітництвом вирівнювала і доповіяла в „Пародіях оловідців“ те, чого бракувало авторці,— і такою людиною загальний голос називав Опанаса Марковича. Сам Опанас піколи й словом не згадував про своє співробітництво і навіть розмовляти про це не любив, збуваючи всі роспілтування і сумніви що до

автором. Що ж тут заємітні "згадай та й грай" і, як гласить його Сімферопольський въ могилу тайну неєвлоніма „Марко Вовчокъ“). Так само й Марія Олександровна не зважалась на зашитини, з якими до неї навіть друком оберталась, і не виявивши нічого, що могло б розв'язати питання, покрила тайну в другій могилі. Найважнішим аргументом за співробітництво Опанаса Марковича в літературній праці Марка Вовчка було по свідчення людей, що близько стояли до подружжя Марковичів у той період, коли повсталі „Народні оповідання“. Так Кудліш, що друкував перше видання їх і через те міг знати де-що таке, що ширшій публіці було невідоме, категорично запевняє, що „ті оповідання писали вдвох Марія й Опанас і в історії української літератури мусимо їх двох уважати одним ап'єзменником“ **). Другим аргументом було те, що, як пише Огопіновський, „коли вмер Опанас Маркович (1867), то й Марія вчерга для літератури української“, ***) і такого враження не може затерти навіть „Чортова пригода“, напркувана аж р. 1902, бо це оповідання нове було самим тільки фактом своєї появи й звісісенько могло бути написане ще за старих часів спільногого співробітництва обох Марковичів. Добру під-

*) М. З.—Опанасій Васильович Марковичъ. Чортова пригода. 1893. Стор. 9 і 11.

**) Огопіновський Ом.—Історія літератури України. У. Іванцій. 1891. Ч. III. в. 1. Стор. 126.
***) Там же, стор. 120.

валину до цих аргументів може дати аналіз форми і змісту творів Марка Вовчка. Цікаво справді порівняти стиль, мову і навіть зміст перших оповідань з тими, що з'явилися вже тоді, як Марковичі жили на різно. Ріжниця між ними така велика, що мимохітъ кидається у віці навіть недбалому чатачеві, а надто ріжниться формою і змістом як-раз той томик оповідань, що вийшов р. 1865 („Кармелюк“, „Невільниця“, „Дев'ять братів“ і „Ведмідь“) і в якому Опанас ледві чи міг брати безпосередню участь. Коли перші оповідання своєю формою—щире золото, то в останніх зовсім інша, мовляв, хода: замість поважної лаконічності і стисливості виразів—ростягнуті розбалакування, розволікання „мыслю по древу“; замість обрубіх, нале кованих фраз—довгі, часто поилутані періоди, якби не одна рука їх писала, та не одна й голова думала над ними. Знов таки і зміст останніх творів здебільшого взято не просто з життя, а з народних переказів, пісень, казок та інших посередаїх матеріалів. Автор, що перше обома руками черпав із криїнці життя, тепер наче й наблизився до неї бойтесь і воліє брати сюжети не з самого життя, а з його зеркал. Ріжниця сягає так далеко, що навіть українського м'ягкого ландшафту не пізвати в тих змальованих на швейцарський зразок грах, скелях та бетонетах, піднесеніх соснами, які так часто зустрівають в останніх оповіданнях Мар-

ка Ендрія Чехова, що хтось мусів і віднайти розуміння, заслажичи своїх читачів до форми їх, і до змісту,— і цей „хтось“ найбільше припадає до Опанаса Марковича.

Як не як, а не вважаючи на ці аргументи, тайна лишилася тайною, „загадочний“, як каже біограф Марковича, псевдонім таким і остався, коли не придбав ще більшої загадковості, пріпечатаний аж двома могильними печатками. Може бути, що ніякого нового матеріалу, що поміг би ту загадку відгадати, так таки й не прибавиться вже. Та я й не маю на думці відгадувати її в усіх деталях. Питання, хто і в якій мірі брав участь в літературному псевдонімі „Марко Вовчок“, якого не порішивши, біограф Марковичів, а почасти й історик літератури, і ступити не може, це питання для критика такої важливості не мас. У критиця перед очима об'єктивний факт—твори данного письменника і суб'єктивне питання про особу автора він може од себе одеунуть, обертаючись до його тільки тоді, коли особа автора як пе-будь особливо обільється на його творах. Тоді тільки доводиться дані об'єктивних фактів, що виявляються в творах письменника, доповнити й вилепити даними суб'єктивної біографії. Для мого завдання досить буде тієї загальній гіпотези, що Марко Вовчок—спільній псевдонім Опанаса і Марії Марковичів, іх братів, до речі спільних, узурпованої в згаданій вже боярії Опанаса Марковича.

II.

Перші оповідання Марка Вовчка побачили світ у другій половині 50-х років, тобто по Кримській кампанії, що відіграла таку саму велику роль в історії Росії, як за наших часів війна з Японією. То був саме час, коли пролетіли перші ластівки визволення, коли прокинулась перша надія на інше життя, заморожені холодною, систематичною реакцією лютих николаївських часів. Війна 1854—55 р. виявила таку „мерзоту запустіння“ державного ладу в Росії, що навіть невидючим роскрились очі. На гноялиму ґрунті кріпацтва пішиною квіткою процвіла всевладна бюрократія та безоглядний централізм з усіма їх наслідками—безборонним надсилством та самоволею, безмежним казнокрадством і хабарництвом, безирисітвою темнотою, неутвртвою, голодом та вбожеством народних мас, рабськими інстинктами „командуючих“ класів і т. н. і т. д. І от коли всеросійська болючка під Севастополем луснула, то сморід од неї розійшовся по цілому темному царству й навіть у бюрократичних сферах показав, що так далі жити не спла, що треба якісь інші форми державно-громадського життя знайти, бо інакше колесо на глиняних ногах легко може завалитися й під руїнами своїми поховати й саму бюрократію, що раз-у-раз висовувала наперед свої власні інтереси, замазуючи їх династичними.

Скресла тозієї крига реакції, що піччу живому просто дихати не давала. Хот не хоч, а треба було підсніти ґрунт, на якому повинніли оті болячки, треба було старий державний лад так підлатати, щоб віл міг іще животіти, хоч і втративши середньовікові підвалини. В бюрократичних сферах заговорено про те, про що не то заікнися—думати за попередніх часів було заказано. Цареві Олександрові II самому вкладають в уста знамениту фразу: „Треба дати волю зверху, поки її не здобуто знизу“. Страх перед „волею знизу“ захищав до того часу непокітні мури кріпацтва; почались практичні заходи коло визволення крішаків з нової неволі єгипетської. Справа провадилася, правда, старим бюрократичним шляхом і осередком праці були бюрократичні комітети, де й закипіла боротьба між прихильниками та ворогами реформи. Громадянство властиво не мало ба нічї безпосереднього впливу, але поки там, угорі, вагались та сім разів одмірювали, не зважуючись ніяк одрізати, нікто не дужий визвольний рух серед тієї частини інтелігентного громадянства, що давно вже на кріпацтво давилася свідомо й ненавиділа його з усієї душі, та тільки мала уста замазані, щоб ширити свою Ганнибалову присягу поміж ширшими кругами людності. Визвольний рух змайшов притулок собі в письменстві. Друковане слово, що вперше зіткнуло вільніше після божевільної цензури попереднього

чому, віяло на себе велику місію спопу-
ларизувати визволення кріпаців із нево-
лі на такій основі, на якій зручніше бу-
ло б народові ставити будівлю нового
життя. Спасування кріпацтва було тоді
кардинальним питанням часу, питанням
над питаннями; всі інтереси, думки і
діла кращих у Росії людей сконцентру-
вались коло його і все сходило на те,
що Карфаген кріпацтва, ота твердиня
старого ладу, повинна й мусить упасти.
Поступова частина громадянства не мог-
ла скласти руки аж доти, доки б не справ-
далася Ганинбалова присяга, що нею
заприсяглось було проти кріпацтва ще
покоління 40-х років. І огною в
бюрократичних комітетах змагалася
за реформу, вагались, інтригували,
вигадували, щоб і коза були цілі та й
вовкам без поживи не лишитись,—тут,
серед громадянства, народилися численні
лави ідейних борців за новий лад. Одним
із кращих здобутків того руху в україн-
ському письменстві й були „Народні
оповідання“ Марка Вовчка.

Українське громадянство і письменство
того часу що до кардинального пункту
життя мали вже, правда, деякий досвід
і своїй славі традиції. Ще на початку
40-х років залишив був голосний Шев-
ченків протест проти кріпацтва і гаївне
слово його проти „людей неситих“ про-
бивало мури й ростоїлювало кригу в
серцях на Україні. Так само якийсь де-
сяток років перед народженням визволь-
ного руху викрито було в Київі адміні-

стражію славне Кирило-Мефодієвсько брацтво, що найбільше уваги в проектах і планах своєї праці клало іменно на боротьбу з тією огидною формою життя, коли за підвальну йому була неволя і кріпацтво. І хоч брацтво загинуло перше, ніж виявило себе реальною працею, хоч голос Шевченків замовк серед пісків безводної пустині, та „не пропала їх слава“, як співають у пісні: традиція боротьби з кріпацтвом не завмерла і зараз виявилася, скоро обставини дали тому змогу; голос українського громадянства залунав в унісон з голосом усієї поступової Росії. Твори Марка Вовчка з цього періоду й були тим голосом українського громадянства в найпекучішій справі часу. І налто характерно, що воно зійшли з зерна, посіяного Кирило-Мефодієвським брацтвом, бо хоч би яку мінімальну одводили ми в них Опанасові Марковичові ролю, але безперечно одно приймай, що цей колишній братчик виховав великоросіянку Марію Велинську на ідеях брацтва і спричинився до того, що свій протест проти кріпацтва вона понесла між людьми під стягом українства. Ідейна атмосфера брацтва найкраще виявила себе в тому протесті проти кріпацтва, з яким виступило перед світом українство, і твори Марка Вовчка були може єдиним безпосереднім результатом широких планів, що обмірковувались у Кліві р. 1846—47 на товарищеских зібраниях. Марко Вовчок був доброго батька дитина ..

Кріпацтво доживало останні дні свої, але в передсмертній агонії воно все ж таки змагалося проти реформи, сплкувалось обрізати її, дати як найменьше, щоб собі як найбільше залишити. Тим то боротьба з ним не була зайвою і ця остання спотичка з кошающим ворогом набирає надто великої ваги на потомні часи. Треба було борцям за право міліонів кріпацького люду позбрати фактив для акту обвинувачення проти бездушної системи гнобительства, і списавши самий акт, виявите його перед громадянством, на останній суд якого раніше чи пізніше мала перейти справа. Твори красного письменства з побуту і життя кріпаків і були тим актом обвинувачення проти душогубної системи; на підставі безперечних „людських документів“ всі освітлювали справу всіма сторонами, виясняли становище кріпаків та потреби їхні, малювали в них насамперед людей з людськими думками, почуваннями й потребами; людей, у яких криється одібрano всі права людські й яких повернуто на худобу, ка бидло, що не своїм життям живе, а тим, яке йому загадають. Такі твори будили серед громадянства сбурення й огиду до страшної всенародньої кривд та спочуття до її бідолашніх жертв і витворювали той vox populi, який смільво вже міг поставити свої домагання. Коли ми з цього погляду подивимось на тодішні твори Марка Бовчика, то ми б'язу побачимо, яку вагу води мали для нарости народобуд-

ної ідеї серед українського громадянства, а разом з цією і ролю їх в історії прошого громадянського руху та знайдемо їм місце на сторінках українського письменства.

Кому тільки з сучасників доводилось говорити про „Народні оповідания“, всі в один голос зазначують вагу їх, як художнього протеста проти кріпацтва, проти нелюдського, мовляв, поневолення людей людьми.

Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих,—

написав в поезії „Марку Вовчку“ Шевченко, непережаючи своїм епітетом „обличителя жестоких людей неситих“ присуд присяжної критики. А ця з одного боку рівняла Марка Вовчка до знаменитого автора „Хатпн дядька Тома“, виjsяючи тей фурор, що викликала була „Народні оповідания“ (Драгоманов); з другого—добачала в них „великія сили, таящіся въ народѣ и разные способы ихъ проявленія подъ вліяніемъ крѣпостнаго права“ або ставила їм у заслугу не забутий те, що вони будила „сознаніе великой роли народныхъ массъ въ эволюціи человѣческихъ обществъ“ (Добровольцовъ). Навіть з версійного табору гостин зі свого погляду справедливо оцінили твори Марка Вовчка, назвавши їх „мерзостно-огратительними картинами“ за суворий присуд над інанами „лужермадильцами“. Я не знаю, кому саме цей епі-

тет належить, бу вичитав його з статі Добролюбова, а він автора не називає, але істотно гусько когді-найбільшого півності для характеристики творів Марка Вовчка, бо раз те, що огуда ворога іноді більшу ціну має, ніж хвала приятеля, а друге—спігет цей дуже добре з негативного боку малює те враження, що зробили на сучасників „Народні опогідання“. Це argumentum a contrario їхньої безперечно великої важливи, де добрий диплом, що видали авторові самі вороги реформи,—усі оті Скарятини й інші кріпостники à la блаженої пам'яти „В'єсть“ аж до „нынѣ благополучно здравствующихъ“ „Гражданія“, „Московскихъ Въдомостей“ та інших темних, вожких і смердючих лъхів, звідки раз-у-раз на все ясне сичать гадючими голосами. Успіх першого дебюта Вовчкового був, значить, повний і, по правді кажучи, заслужений.

III.

Переглядаючи в першу чергу ті оповідання Марка Вовчка, в яких змальовувало кріпацьку долю, ми бачимо, що воно більш-менш новою і всіма сторонами охоплюють життя-бідування кріпаків, так ішо за гуртом, не вважаючи на свою ескізність, дають цільну, гарно розкладену і нову картину того життя. Важко робиться, на неї дивлючись; ми моволі жахом, слізми, гнівом віс від тих „кіротких“ сторінок, на яких описано у Марка Вовчка ті кривди

стражданні, та з метою цього працювали. Ще і тепер щоді працюють на кріпацтва, що тихим зігнали за це, що по сей день, залишають, що само по собі кріпацтво не таке то вже й лихо, що теоретично можливі й на практиці бували добре насп, які „по-батьківському“, мовляв, поводилися з „своїми людьми“ і через те, говорять вони, кріпакові навіть вигода була, бо під рукою дбайливого, доброго пана він мав захист і оборону про чорний день. Що, мовляв, і цо тій волі, коли вона од голоду не забезпечує. Не дурно ж Достоєвський прохопився якось був думкою, що Коробочата кріпаки й, остаючись у межах тих самих юридичних відносин, могли б виявити високий зразок моральшої спілки, аби тільки свої відносини поставили на ґрунті християнської моралі. Тоді, коли кріпацтво завзято обороняло своє істновання, таких іцирих і нещиріх іділліків було далеко більше і їм Шевченко присвятив своє огнєве „Як би ви знали, паничі“. Вони малювали кріпацтво рожевою картиною на тріярхальних відносинах між добрым паном та служнянням, покірливими людьми, що через своє служянство та покірловість живуть у достатках, не знаючи лиха ніякого та біди. Марко Вовчок на дрібненькі скажочки розбиває цю брехлигу іділлію,— і не тим розбиває, що не бачить у житті добрих панів, а як-раз тим, що виводить на очі читачеві між ними і їх, поганує життя кріпака під рукою доброго пана. І поглянувши на те життя, мусим ускр-

нитись, що кріцацька недоля од осіб не залежала: чи добрий пан, а чи лихий—
кріпакові однаково зло за панщини.
Чим, напр., ріжниться життя у недобо-
рого, „як той ворон хижий“, пана з
оповідания „Одарка“ від життя у „сум-
ирної“ панії або гуманного пана в
„Інститутці“? „Хоч папі й не зла була,
—росказує кріпачка,—а всечасом попобе“
(„Ледація“), а в країні разі добрий
пан „не б'є, не лає, та нічим і пе дбає“
(„Інститутка“). Та того й мало, кажуть
люде, „що пани добрі,—які ще пане-
ніята будуть! Та й добрым треба годати,
і в добрих загорюеш для себе хиба три
ступні землі на домовину, а в лихих...
то нехай Господь пе доводить і чуті!..
Годі й згадувати таке!“ („Козачка“).
Марко Вовчок дає правдиву картину
страшного життя кріпаків і у добрих
панів і цим переносить питання з вузь-
кого групту особистої моралі па широкі
простори соціального ладу: судить не
окремих осіб „неситих“, а цілу ту
систему, що „неситість“ виходала й
вигодувала. А система така, що павіть
добрий пан, який ніби-то во людському
поводився з „бидлом“, піколи таки пе
забував, що він—пан, а то—бидло та
що від пана до бидла „дистанція отрим-
ного размѣра“, безодня, якої пі засиба-
ти, пі пересгунти. Необмежена власті
над людьми, кажуть, однаково демора-
лізує і тих, що шию гнуть від тією
властю, і тих, що їздять на чужих зіг-
нутих шиях, бо вона витворює отруену

атмосферу, якою одпакую і ті і другі дихають, а дихаючи вбирають у себе отруєне повітря. Марко Вовчок не раз малює цю загальну атмосферу отруті і гнилязни, малює з того погляду, що реакційному критикові падихнув для „Народних оповідань“ епітет „мерзостно-отвратительныхъ картинокъ“. Погляд той—інтересні ярода і через це в тих картинах маємо просто таки документи величезної ваги з страшної епохи людовладства. Я наведу тут кілька таких картинок, давши слово самому авторові, бо він краще роскаже.

Вільна козачка Олеся віддалась за кріпака; молоде подружжя другого дня по весіллі йде „панам поклонитись“.

Не почула Олеся ві прип'яті, щі совіту, апі любого та веселого погляду не побачила. Пани такі якісі сердигі, а горді—аж надимаються.—„Будь ложирна,—наважують,—та до роботи панської щира!“—І чудно, й сумно було Олесі таке слухати! А далі й страшно стало. Це справдешня вельмиця вона буде... І марно її літа молодій перейдуть, марно пишная краса зив'яве в щоденній тяжкій роботі—у неволі.

Ідуть до господи вулицею,—як же глухо та сумно по селу, Боже милій! Спом'янула Олеся: було вона в своєму селі йде—той привітає, другий на здоров'я синтає, де-котрий пожартує, інший стан—та свій смуток-жаль повістить: і старі гомонять, і молоді, і дітвора бубонить. Було тільки сонця краечок засвітить, уже й бряк, і дзвін по селу, рух, стук—живий люд! А тут хто і стрінється—ионурій, и-говіркій, началовитий.

Свекруха рада Олесі, як рідний дитині не знає, де її посадити, як пожахувати;

та все не розвеселить вона Олесного сардечка. Була стара вже, до того ж змучена тяжкою працею та недостатками, то й веселої мови од неї не почута молода невістка. То розкаже яку пригоду людську, то на своє безщастя плачеться; тільки й добрити, що той світ, ніби вже в цьому пишному, красному світі нема ві добра, вікраси, ані правди („Козачка“).

Таке було перше враження у людини, що з волі зайшла у цей льох, де „ні добра, ні краси, ані правди“ нема. Та що далі, то гірше. Чоловік на панщині раз-у-раз, „як гість до дому навертас“; пан одібрав у них хату й перевів їх до двору, а пішли діти та попідростали—позабірав їх до поскоїв служити, де їх щоденно поштуркують: „що-дня діточки її, як бубон, збиті“. Потім чоловіка в чужу сторону завезено, а вільга колись козачка—„все на панщині, в роботі“. Далі й дітей од матері порозбірали, наче викохала вона їх та виростила „лихим людям на поталу“, а саму матір, як до роботи стала пездужати, вигнали, щоб дурно зліба панського не їла. Шішла козачка по наймах поневірягись; напітала раз була й добру собі службу, та як обернулась до пані за дозволом, то ця й звелізайувесь заробіток отдавати, бо „мені, каже, треба ще й більш від тебе. Ти яку-небудь свинину нахопиш, та й байдуже, а нач треба жити по-людськи“... Та як жила плачучи, в гіркій самотіці, так плачучи й вомерла козачка, що послухалась дурного, як то кажуть, серця й пішла за крівака.

Це історія цілого життя однієї з ма-

лійонів людини, мало не од колиски було вже до самої могили. Сграшила історія і страшна як-раз своєю простотою, — просітою, певна річ, для того часу, коли можлива була ота страшна простота. Марко Вовчок часто бере сюжетом для своїх творів ціле життя, починаючи од того часу, коли теряє кріпацтва заженеться в ногу людині на її життєвому шляху і вже до віку її окалічить. Ось Горпина — „білоніця, гарна і весела, а прудка, як зайчик: і в хаті, і на дворі в'ється, порядкує, господарює, і сміється, аж геть чутно її голосок дзвеничий“ („Горпина“). Це ще теря не загналось її в ногу. Та от уродилась у неї дівчинка; кохає та пестить вона свою інрівісточку, з рук не спускає, навіть на панщину з собою бере. І тут її теря таки спіткало.

Тут умер наш пан; почав молодий господарювати. І старий був недобрий, а цей такий лихий, що нехай Господь боронитъ! Так людей же не — гірші, як тих волів. Още три дні панські одбудем, а четвертий за подушне, п'ятиця й субота якісь толочні новидумували. А яка толока? Не то страви, та й хліба не дають. День при дні робимо. Перше все сподівались: молодий пан буде добрий, та й діждали собі доброго! Він був не дуже багатий, а жити лишено, у роскоші великий хотілось, по-панська. Що йому до того, що люде було на низі падають? Він собі то коней заведе таких, що як змій, то колиску кущить повеніцьку, то у місто поїде — там втрапиться. А нам іще було кажуть сусідні панки (вони заходять часто з чужими людьми в розмову, а свое, то б'єть так, як і великі папи — аби руки дослігли); то й кажуть було: „Лесь у вас генеральки

напі добрий дуже! Так говорить, що а: лихе! Що музиків треба і наук учити, і жалувати, і не внати що! Десь його мудро дуже назичено!

А це справді — перше говорив, що й хати пові поставлю у три віконця, а потім, то й старі розвалини є. Може його й на добре вчену, та мабуть панську істоту не переробиш.

Все село як за стіну засунулось: такі смутні речі, що сумно й глянути. Тільки Горпіна трохи веселенька: ~~з~~ іштися матою до печкою, то й про громадське лихо забуває.

Весела молодиця вже накололась на терня, але воно ще не дуже роз'ярило її ногу. Та от занедужала дитина, одирошується Горпіна од панщини, так дів там: і її нац не пустив, ще й дитину звелів додому однести, щоб панщина робити не перебивала. Дитина скопала, а мати ума тронулась.

Друга крівачка, удова („Два сия“), мала два сини; тішилась вона дітьми, доглядала, до розуму доводила, сподівалася вже невісточки, „як ластівочки, собі на вітху“. Та нішла її сподіванка за некрутами: стали на порі хлопці, то напів віддав обох у москалі, там і загинули вони. Знов сама зосталась стара мати в убогій хатині. І, — згадує вона, —

тільки мені й потіхи, що коли приємяться мої дітки. Та все синиться вони маленькими, а нарубками віколи не приємниться.

І як живій вони стоять перед душою моєю: Андрійко весетний, кучерявий, піби по хаті бігає та гомонять, а в хаті яспо-яспо! Василько над квітками та зіллями сидить, задумався...

Прокинущусь — пусто! Робота дождає: треба жити, треба діло ребяти, треба терпіти

горенъко...

Ленку... Дивись, як хата валиться: чую, що й сама я пилом припадаю, — якось туманію, паче жива у землю вхожу.

Ну, цій вже недовго ряст тощати, але ось — Одарка, що й літ іще не дійшла („Одарка“). Наглянув пан її, а він недобрий був. Не тим би згадувати, та луччим ві за це.

У нас через річку хутір козачий вільний, тоді козаки його стереглись, як огню, і обходили, бо тижно їх кривдив; а що вже ми, кренаки, натерпілись від його, то нехай Господь боронить єлкого хрещеного чоловіка! Було, як стрінеш його, то біжиш не разглядаячи — чи гора, чи піз — аби розминутась. Найбільш його боязлисъ дівчата. Не один вік дівоцький веселій він стратив. А що йому відіш?.. Іде було по селу хмурий, сердитий, то й поглядає туди-сюди, як той ворон хижий.

І Одарчива історія не довга і вся перенята страшною простотою відносин за кріпацького ладу. Наглянув її пан і пішla вона на поталу старому ласунозі. А патінівши та награвши до скочу, він збув її в чужу сторону, де стоптана квітка не довгой пишалась. Оксану („Отець Андрій“) од такої долі зрятував тільки непослух кріпанів, що силою одбили нещасну дівчину з панських рук і звінчали з коханим нарубном, але то ще хто його знає, чи не накололась Оксана на призначене її в житті терня пошлубі!...

Зате Настя Чайківна („Педаціза“) сама пішла на все, занедбала і честь свою, і сором дівчильй, аби тільки визволитися з того страшного, під'ярем-

ного життя. І їй не було іншого виходу. Жінка, од якої йде оповідання, застала якоєсь Настю, що вона, затулившись руками, ридає-ридає,—акт задихається.

— Що тобі, Насте?—питаю.

А Чайчика тільки глянула на дочку, вічого не сказала й сіла.

— Що тобі?

Настя мені в вікно показує, на улицю киває.

— Ішо там голубко?

— Там люде!—покрикнула.—Живуть, ходять собі, на божий світ дивляться, а я отут над чужою роботою пропадаю.

— О, плашко!—я вмовляти,—хлба в їх горя немає, в тих людей?

— То що горе? Я горя не боюся!... Мені гірше: я не знаю ні горя, ні радощів; я мов камінь тут каменю.

І нещасна дівчина свідомо пускається на попевріння, на знищення з тією надією, що хоч за таку ціну зможе купити собі визволення з того тупого животиння. „І знайшла вже я,—хвялиться вона матері,—чоловіка, що мене визволить... Напевне вам говорю, що визволить... Будемо вільні, станемо жити; на самих себе робити, будемо за Його Богу можитись... Хоч він тепереньки й зневадає мене і од людій мене не криє, та лехай!. Я йому, матінко, дякую, я йому, матінко, низесько кланяюсь у самі ноги“. І хитаючись між надією й зневірнням, Настя зовсім звелася—і дитинку запідбада свою, пitti почала, бо—„ун'єя я, своє лихо засиплю... А в тверезох лихо обік мене сидить, лихо мені ві-

чі дівчинка". І та ж чіса у неї до кутина стулилася думка про волю з п'янином чадом, що коза сподівана воля таки прийшла до неї, вона собі віри не діймає: „люде добрі,—простогнала,—чи я вільна, чи я тільки п'яна?“

IV.

Такий оце був зміст отих „мерзостно-отвратительныхъ картинокъ“, що з'явився світові Марко Вовчок. Вони, пігде правда діти, й справді таки „мерзостно-отвратительныя“, тільки не з того боку, на який натякає реакційний критик. Що вони такі вийшли—не автор винен, бо він тільки те, що було в дійсності, з малював артистичним пензлем своїм, а нічого, мовляв, на зеркало нарікати, коли морда скривлена. А що морда у кріпацтва була дуале й дуже скривлена, та ще з ошкіреними хижо вовчими зубами, ма на це маємо силу історичних фактів, які буквально справдують картину, що з малював Марко Вовчок. Та автор не обмежився на тому тільки, що кольористе з малював фактичне становище кріпаків,—вік пробує підняти заєсю й з того, де виробляються оті, мовляв словом царіві Катерили, малі тиранни, в якій кузні гартують вони свій дух і серце на ліхі вчінки. Цю ширшу картину знайдемо в оповіданні „Інститутка“, яке проф. Нестров справедливо ставить у центрі всіх творів Марка Вовчка з кріпацького життя.

До старої пані віртається з інститута онука гарна й моторна панючка, і незабаром починає в'єховодити і бабор, і всем її живим та неживим добрим. З яким ж є багажем виступала на арену життя й орудування крініцькими душами ота панпа, чого її навчено? Вона про це сама оповідає.

— Ох, бабусечко! і морево, і мучено нас, та все дурицією. І те вчи, і друге, і десяте, і ч'яте... товчи та товчи, та й товчи!. На що мені те знати, як по небу зорі ходять або як люде живуть по-за морями та чи в іх добре там, та чи в іх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати!..

— Та на щось же вчаться люде, мое золото! Ог і пані панючки—на що вже бідота, та й ті верещати по французьки.

— Е, бабувю!—защебетала панючка,—до французької мови і до музини добра й бралась; таундів тож. Йс треба, то треба. На це вже кожин уважає, кожен і похвалить; а все наше—тільки морока. Учесь та й забудь! І тим, що втатъ—нуда, і тим, що вчаться — біда. Байацько часу пронало марпо!..

От чим наихано голову отій гарнелькій лялечці. Не давно, що вона тільки й гадки має, що про моди та вбрання, тільки гулянки, танці, музика та паничі й в безклопітній голівці. Не давно й те, що зараз же зробила вона й ледям усім некло, та й коханому чоловікові галюває за шкуру добру порцію сала, не даючи йому спокою своїми примхами та коверзуванням. Але разом з тим лялечка тяместь де-ще й по-за танцями та модами; вона не така все найвона, не вважа-

ючи на вею свою сіярність, єоб наїтъ у коханні задоволицься присцини— „сухарі з водою, аби, серце, з тобою“. З тобою, то з тобою, але сухарі та ще з водою—брр... Бо от коли перед шлюбом бабусечка подарувала нашій лялечці добренький маеточок, Дубці, і коли жених попробував був глянути на подарунок з погляду закоханого—„садок, мовляв, зелененький, квітчастий“, то лялечка зразу ж поставила справу на належний ґрунт: „садок зелененький, садок квітчастий... Ти згадай, серце, які Дубці дохідві.“ Про „заморську нісенітницю“ вона в одно ухо впускала, а в друге випускала, а от про доходи добре пам'ятає, бо в гарнецькій голівці сидить практичний розум Коробочки. І чоловіків хутір вона швидко по своему приборкала.

Здається, що в хуторі тихо й мирно: цвіте хутір і зеленіє. Коли б же ноглянув хто, що там койлось, що там діялось! Люде прогладились і лягали плачуши, іроклинаючи. Усе пригнула по своему молода пані, усім роботу тяжку, усім лихо пекуче ізпайшла. Каліки нещастливі, діти-кришечки—і ті в неї не гузають. Діти сади замітали, индиків пасли; катіки на городі сиділи, горобців, птастю полонили, та все ж то те якось уміла наці приправлюти доріканням та горлуванням, що справді здавалось усяке діло катарою. Стоюча наче вона була: все бачила, вседи, як та ліцерка, по хуторі звивалась і Бог її знає, що в їй таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить.

Челурне лічко їже оширилось вовчим зубом, а ділікатна ручка простяглася по „лододі“. І може найгірше те, що

панська в ліз не тільки на тіло кріпаків
мала силу, а й душа од неї не скораз-
ється,—ті найглібші, найінгимніші сто-
рони життя, в яких людина хоче бути
сама собою, в яких вона шукає собі ви-
щої відради й потіхи. До всього достає
панська рука, все зможе „душевладілець“
оплювати, опоганити і в сачу душу „сво-
їх“ людей залиші з чобітами. Що може
бути огидніш од такої, панця, картички.
Дівчина, що оповідає про панію-інститут-
ку, полюбила парубка з двораків; зрідка
урвавши якусь там хвалину, вона поба-
читься з ним, поговорить і—„весела душа
моя і світ мені мілій і таке в світі
гарне все, таке красне“. І от саме під
час такого блаженного, тихомирного па-
строю—панська увага: „що це тобі? чого
це так розтервонілась, наче хто вибив?
Чи, може, що вкраля?“ Думаю, що по
цій мові „усе гарне та красне“ в душі
крінчики мов дни розлетиться, а нато-
мість жаль пекучий та глуха злість обій-
ме і холодною галюкою стисне за серце.
Або от іще картиника—як стара пані до
смерти готується.

Не хотілось дуже й умірати! Усе молит-
ви, святе письмо читала, но церквах мо-
лебні правила; свічки перед богами незга-
симі налали. Якось дівчинка не доильну-
вала, то погасла свічечка,—веліла дівчинку
ту впіктити:—„Ти, грішице, і моєму спасен-
ню шкодиш!..“

Кажуть, що високоморальні й сором-
язливі дуже матрони римські з великого
роду не соромились розбіратися й сідати
в купіль на очах у рабів. І це було зов-

сім патурально, коли зійде від тої іншої погляд на раба: раб—то річ, в красім разі худоба нечутственна, а чого ж худоби сороматися? Так само дивились на кріпаків і наші пани, а через те—про фізичне оголення пекажу—оголяли свою душу від усіх моральних повинностей що до кріпаків і так an naturel похожали на очах у своїх людей. Цікавий зразок такої голої душі показано в „Інститутці“, коли пани при дівчатах-кріпачках про них таки й розмовляють: „говорять собі, неначе про коней або що“,—каске оповідачка, що сама стоїть на тій кінській троці. І ні гадки їм, що „колі“ все ж таки мають од природи дар розуміти людську мову й цікавиться своєю долею, як римський раб може почувати так само, як і високородний Кай Юлій Цезарь, бо таку ж людську натуру має. Але досить того, що матрони його за річ уважає—значить, можна при яому до гола розібратись; досить і паніям дивитись на дівчат, як на коней, щоб за коней їх трактувати. Оде пригнічування, забезживлювання людської особи, коли її зведені навіть не до „вальця з ноги“, як говорить один з Шенсірових персонажів, а до неживої нечутственої рілі—це, може, було найгірше за кріпакства, як і взагалі за всякого поневолення.

Це був той ґрут, на якому й виростали усі оті інші квітки нечуваної лютості, якими так рясно проціто було кріпакство; ні зла, ні добра воля окремих людей тут ніякої важі не мала. І характер

теро, що падіння в п'яту душу з чобітми та моральним оголюванням часто не виходять з будь-якої потреби,—зде більшого це присто́ результат механічних поглядів, того традиційного нехтування людською особою, яке надто розвивається в гострі моменти людського поневолення. Може бути, як би можновладці брали під розвагу те, що півладні про них можуть думати й говорити, вони більше б на них зважали й не так безпечно оголяли себе, часом, може, постереглися б де-яких западто вже одвертих учників своїх, бо кому ж охота свідомо голому ходити? Адже ж і перші люди за часів райського пробування хотіли не стидалися наготи своєї, доки свідомість про це не закралась у їхні голови... Та в тім то й ріт, що одірватись так од свого становища, вирости так над загальним ґрутом поневолення і запедбання людської особи можуть хиба зрідка більш чутливі люди, що закуптовали овочі з дерева пізнання добра і зла,—вони, хоч сами зросли па ґрунті поневолення, робляться тоді найгаєзтішим його ворогами. Величезна ж більшість оголяється собі, не думаючи й не гадаючи про свої вчинки і навіть у галузях не покладають, як гідно виглядають вони в райському костюмі перших людей...

Може кому небудь з читачів сдається, що я западто довго спилюсь на аналізі кріпацьках відносин у Марка Вовчика. І що там, скажуть, кріпацтво! Було, мов-

ляв, та загуло і вже й кісточки „інституток“ та інших „людей несприїх“ зотіли, і слід їх згинув. Шкода й заходу про це говорити, єсть у нас справи дошкульніші... Я не можу на таку думку іщо до кріпацтва пристати. Загусті—воно то загуло, але що до слідів його, то це не така то вже певна річ, як здається. Скажу більше,—подекуди в тому, що опе свіжо у нас діялось і діється, виразно чути гірку одрижку старого, ніби то помершого й зотлілого кріпацтва. Я не говоритиму про пониження і занедбання людської особи, через які трудящого чоловіка й досі мають за річ, за худобу, що перед ними і в райському вбранні повеличатись не сором. Це з'явіще таке широке та складне, що в йому можна не тільки од кріпацтва сліду шукати, а й од загального нашого громадсько-економічного ладу. Я візьму поодинокі факти з нашого найновішого життя і запитаю: хіба не одрижка кріпацтва ота чудна та дивна теорія, висловлена в Думі устави російського прем'єра про перевагу інтересів 130 тисяч земельних власників над інтересами 100 мілійонів безземельних працьовників? А оті претензії на керування державно-громадськими справами, що заявляє, і з реальнам успіхом, який-небудь „сочіть объединеного ліворянства“—неваже це не слід кріпацьких відносин? А московські з'їзи, на яких „зубри“ ревуть і мукають на всю силу своїх зубрячих горлянок про культурні заслуги „нашого перекрестую-

щаго сословія" і через це вимагають собі охорони і смаліх пастівів—це тільки зотлі кісточки?.. Не треба багато міркувати, щоб у згаданих фактах побачити звязки з кріпацтвом. Вопо загуло тільки в своїй чистій формі, як державно-юридична установа, але в фактичних відносинах, у пережитках, у звичаях воно любісенько дожило й до наших часів, тільки підмальоване зверху іншими, більш сучасними теоріями та змаганнями. І як що „зубри“ мають такого пахабності, щоб галасувати прилюдно про свої заслуги та величаність свою, то треба ж голосно і виразно показати в минулому ті заслуги, і той ґрунт, на якому зросла їхня „культурність“. Ви говорите про свою культуру — будьте ласка: ось тінь Одарки, тінь Горпини, тінь Насті Чайківни—вони можуть поспідчити, бо ту вашу культуру на своїй шкурі дошкільно зазвали. Ви пишаетесь заслугами й вимагаєте за їх од „отечества“ реальні діаки,—чудесно: ось козачка Олена, ось удова, ось її сини-лекрути,—вони ваші заслуги на власні очі бачили (тим більше, що їх ви не соромилися і до гола перед ними розбірались) і роскажуть, якої ви за них дяки варті... І коли у „зубрів“ така пам'ять коротка, коли вони здавна бультивовані і викохані вовчий зуб хотіть доточити ще й лисячим хвостом, то не вадить же хоч вряди-годи згадувати про той ґрунт, на якому викохался і вовчий зуб, і лисячий хвіст, на якому

зросли нащадки отих „інституток“ та панії, що давали хлости за погаслу свічку: „ти, мовляв, грішниця, і моєму спасеню шкодиш“. Так само й пашадкам грішниці, що власною спиною поповляла право старої панії на спасення, треба знати справжню картичу того ладу, коли за панське спасення кріпацька спина відбувала. І з цього погляду оповідання Марка Вовчка варті великої уваги, з цього погляду не шкода на них часу затратити: де пе пропащий час і віл за себе виплатить.. А через те обернемосько знов до нашого матеріалу.

V.

Який же настрій був у сірої маси—тих міліонів кріпаків, що мусіли мовчка давитись, як на очах у їх похожада, скинувши з себе моральний образ людини, ота горстка людей, що посідала кріпацькі душі? Чим жили оті вдоволені люди? Говорилося винде, що кріпаки тільки несли своє ярмо, звикли до його, і навіть не уявляли собі іншого стіновища. Марко Вовчок нишу дає відповідь. Він показує, що хоч би до якого отупіння доведено людину, але живий дух у ній, і жевий ім'яно своїм потягом до волі. Через те всі оповідання нашого автора—де немов олип заклик до визволення людей із неволі. „Вони, кажуть, привинені!—говорять про де одна з кріпачок.—Ні!... Втомушія терплючи, то й здається то-

бі, що все тобі байдуже,—та разом про-
кинеться лихо" („Ледаціца"). „Воли в
ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа
християнська всяку догану, всяку крив-
ду терпіла і не озвалась!"—аж грімає
на одного проповідника слухняцтва
крішак панії-інститутки. І справді, під
покривалом терпіння, слухняцтва й по-
кірливості в душі крішацькій найглуб-
ше жила надія на волю, тільки одна во-
на й яспіла далекою—ох, якою далекою!
—зіркою і манила й надила до себе.
Рівняючи до крішацького, усяке інше
життя щастям здавалося. „Господи ми-
лій!—промовляє одна з тих, що пощастило
їй зарадто павіть дорогою ціпою дістас-
тись на волю,—яке ж то життя тоді на-
шо було! Хот і з бідою, і з лихом, а
також і з любо, таке благодатне! Легко
зіткнути, весело глянути й думати: що
зароблю, то все на себе; що й посилу і
воговорю—нікого не боюся; робити, чи
ні—ніхто мене не присилує, піхто не
займе. Чуюся на душі й на тілі, що й
я живу" („Інститутка"). Подумаєш—он
якого раю молодиня доскочить, а то ж
тільки і всього, що чоловік й у маскалях,
а вона по наймах заробляє. „Служу,
наймаюся, заробляю,—каже вона.—Що
наша копійка? Кров'ю обкиніла! Та ви-
коли й мені так легко, так то вже ве-
село стане, як подумаю, що аби ехотіла—
зараз і покинути ту службу вільно. По-
думаю такеньки—і року добуду. Якось
розважить мене, підможе та думка, що
вільно мені, що не зв'язані руки мої.—

Це лихо до часу, не віщє, — думаю” („Інститутка“). І бідолашина молодиця, та й сам автор — не ми зараз побачимо — дуже добре тямлять, що то значить служити — „ледачому годити“, та що це лихо перед кріпацтвом, перед неволею довічно! Думками про волю тільки й живуть кріпаки у Марка Вовчка, надія на неї тільки й держить їх на світі і вони готові здобути її всякими способами — то просто втікаючи од папів, як Назар („Інститутка“) то набиваючись під московську шапку, як Прокіп (теж), викупуючись, як Яків Харченко („Викуп“), занапашаючи все життя своє, як Настя Чайківна („Ледащиця“). На що вже, здається, лихо було — векрутчина за старих порядків („Два сини“), а й вона кріпака не лякала і часто була начіть батаню через те, що визволяла од ще гіршого лиха — кріпацтва. От Прокіп („Інститутка“) не видеряв, зняв руку на панів і коля, дожидаючи кара, жінка бідкається над ним, усі його думки там, коло жаданої волі.

— Що ти почлнив, мій голубе? Що ти сподіяв? — говорю йому.

— А що я сподіяв? Будеш вільна — от що! Будеш вільза, Устиню!

— Воля, — кажу, — та без тебе!

Так мені гірко стало.

— Воля! — покрикше він, — воля! Та на волі і лихо, і напасть — нічо не страшне! На волі я гори потонлю! А крепаку хоч як щаститися, усе добро на лихо стане.

А як вивели Прокопа з прийому, то був він „веселий, як на Великдень“. Стара Чайчиха („Ледащиця“) свое визволення

одсвяткувала рідапіям та голосінням:
„Сестриці! Брати! Родини! не бороніть,
нехай поплачу! Я двадцять років не
плакала“,—але й плачучи вона вже не
та була попура, як звичайно.

Не було більшого щастя кріпакові, як
вирватись на волю, та й вільному біль-
шого лиха не вигадати, як у хеволю за-
вдати. За панщини цо іноді тряпля-
лось, здебільшого, як от кріпак та брав
жінку з волі, і такі подружжя були не-
мов страхіттям для вільних людей, гір-
шим од смерти. „За панського дочки не
оддам. Лучче нехай іде в черниці,—
навпростеєць каже старий Кохан Харчен-
кові („Викуп“).—Одкупишся, Якове,—зя-
тем будеш, а я—воля божа! За пансь-
кого дочки не оддам. Казав перше, з
тим і умру“. Так само Максим Грімач
дотці своїй хоче „вільного козака, щоб
сам себі паном був, ні кому не кланявся“,
і дочка пристає на те, що й коханий
„нехай перше визволиться“ („Максим
Грімач“).—Та що вже батьки, коли чу-
жі люди за повинність ставлять собі та-
кий шлюб розграяти-розлучити. Як ви-
явилось, напр., що козачка Олеся заду-
мала „з крепаком попитніся“—

то так і забурчало по селу, мов у джере-
лі:—Як то можна! Та де це видаво! Та хто
таке чув, щоб вільна козачка за крепака
віддавалась!...

На всіх улицях люді так і співують, аж не
потовниться, і все до Олесинії хати,—і
старі, і молоді, і малі начіть собі біжать.
Всі вмовляють та просять:—Не йди за кре-

пака, не йди! Як такого ходу, то лучше з мосту та в воду!

А парубки осушили хату:—Не ламо дівчини,—гукавуть,—не ламо! Нехай вільна козачка не закріощається людям на сміх, а своєму селу на сором („Козачка“).

Надто характерний оцей погляд на закріощення, як на справу громадську. Здається, це діло Олесине особисте: схотілось за кріпаком бути—що ж, „вільно і втопитись“, як мовляє тут же один із козаків. Але такий вже був страх і огіда до кріпацтва, що особиста справа повертається на велике громадське діло: шлюб з кріпаком не тільки „занапастив і дівчину, і усе її племя-нащадок“, а й на ціле село пляму поклав, сорому прабовив. Це діло чести для цілої громади і ось через відь вона вмішується в особисту справу і ставить виразно колізію між почуванням особистим та громадськими вимаганнями. І що страхи та огіда до кріпацтва не були даремні, красномовно доводить доля самої ж таки Олесі або ще Катрі („Інститутка“), що занапостили ї себе і „усе своє племя-нащадок“ під кріпацьким ярем.

Більш-менш ми переглянули оповідання Марка Вовчка з кріпацького побуту і тепер можна зробити де-які загальні уваги. Не кажучи вже про добре знання тих обставин, серед яких доводилось кріпакам свое життя науганити, оповідання ці визначаються колорагом щирого смутку над людською недолею та гуманного спочування до кріпацького безсталання, що так закрашувє ці гарненькі, з'граб-

пеникі мають, немов опралені в дуже простенькі рамці. До своїх безтакланих геройів автор ставиться не стороною людиною, а близьким другом і навіть співучасником тих подій, що розгортаються в його оповіданнях. Це, як і оригінальний стиль їх з усіма характерними рисами широ-народньої гутірки, залежить од манери авторової вкладати оповідання в уста кому-небудь із персонажів, пайбільше з жіpotи, і розгортаючи події, за одним заходом малювати становище її настрій самого оповідача. І варто спинитись коло цього пастрою—гуманного, але разом і спокійно-спічного, майже об'єктивного, який, певне, і дав Шевченкові причину назвати автора оповіданнів „иротичним пророком і обличителем жестоких людей неситих“. Снуючи оповідання устами тих осіб, що не тільки жили в тій атмосфері прокльонів, а й на собі беспосередньо зазнали всю ваготу її, так легко було вдаритися авторові в занадто „обличительний“, плаксивий тощо, так спокусливо присмачити оповідання цілком справедливими епітетами та прокльонами на голови „жестоких людей неситих“, бо вони таки й справді люті були та несні. Проте автор виявив благородну здержаність, давши самим подіям та образам говорити за себе і не розбавивши вражіання од них у неглибокій воді власних епітетів та медитацій. Художній тект, почування міри, що одні тільки й держать на припойі руку письменника,

виявилися тут повною мірою і вони на щастя не підказали нашому авторові гірких паріканнів, ламентацій, прокльонів. В усіх творах Марка Вовчка можна знайти тільки один-два моменти, коли й „корткий пророк“ не видержав (та, й диво було б, коли б видержав!), і вони такі характерні для автора, що я повинен обидва навести. Олесю, забравши у неї все, що можна було забрати, виганяють з двору, щоб „дурно“ хліба не йла,—„о,—каже вона,—панське дворище! Бодай нічого доброго зроду-звіку в тебе не вступало“ („Козачка“). До Одарки, яку панська воля зіпхнула на край могили, приводять бабу-лікарку. „Прийшла старенька бабуся, аж біла; роспиталась, подивилася та й похитала головою.—„Дитина моя нещаслива!—каже,—нехай тій добра не діждуть, що тебе, як пахучу квітку, стоптали, а твій вік уже недовгий“. („Одарка“). Коли порівняти форму цих прокльонів з тим, що їх породило, то вони ще краще відтінятимуть благородну здержливість нашого автора, яка тільки побільшує враження і значить досягає мети своєї краще, ніж підвищений тої. Бо читаючи спокійно-епічні оповідання, читач не остается спокійним, а запалюється бажанням протесту й боротьби з неволею, а це найкраща рекомендація художнім творам що до їх артистичної вартості і громадсько-політичної ваги.

VI.

Не менш дорогою та принадлою ри-
сою в оповіданиях Марка Вовчка можна
вважати їх загальну вільнолюбиву тен-
денцію,—оту саму струну, що знов таки
Шевченкові дала причину Вовчкові тво-
ри назвати „вольною думою“.

І думу вольщую—о доле,
Пророче наш, моя ти доне,—
Твоєю думу пазову.

Я вже згадував, що всі оповідання
Вовчкові з кріпацького побуту можна
характеризувати, як один гаклик до ви-
звolenia поневолених людей, але не в
самих тільки кріпацьких його оповіда-
ннях ця струна бренить дужими акорда-
ми. Кріпацтво, як Вовчкові твори появ-
илися, вже доходило,—це всім було
видно, не знав, певна річ, і автор. На-
рощдалася нові форми життя з погляду
вільного, але чи вільні воїни були істо-
тою своєю?—таке питання нарешті ста-
вало на віч усім, хто доловив руку до того,
щоб повалити стару неволю. Цій-
сність не забарилася дати на це питан-
ня свою відповідь, яку найкраще можна
висловити звісним пророкуванням ро-
сійського поета: „на мъсто цѣней крѣ-
постныхъ люди придумаютъ много
иныхъ“. Та її вигадувати властиво не
було потреби, бо воїни вже були готові,
бо життя економичне сучасної громади
вже давало їх вигадало, насамперед у
Формі найманої праці, що творить усі
блага життя, не даючи за це найменшим
навіть певного забезпечення від голод-

пої смерти. І от поруч кріпацької долі й паралельно з нею найбільше цікавить нашого автора доля наймитів і після кріпацького безталання наймитівському присвячус він найбільше своєї гуманної уваги. Вже в першому і, до речі сказавши, найкращому на мою думку оповіданні „Сестра“ це безталання Марко Вовчок змалював з надзвичайною простотою, зачепивши тут питання в тій напівпатріярхальцій формі, що тоді була пануючою. Сестра-удова, що сама про своє життя росказує, через хатні свари, колотнечу та нелад здумала йти у найми. Одеї її остання ніч під рідною стріхою.

Полягали спати. Я й очей не звела: обняли мене думки та гадки, та журба пекуча. Трудно було й здумати, що десь паймачкою маятимусы! Мала й худобу, і господство своє, зросла в роскоші, а доводиться служити за хліба шматок та годити, може, і лихому, і ледачому кому. Треба й правду, й вправду терпіти, треба привиникати. Зазнаю чужої сторони, яка всяка є! Перебуду всякого горя й лиха! Ніхто мене не пожалує; якіго ке сяде, не закуриться коло мене; ай словця любого та широго не промовить.. Звісно, чужі люде, хоч і добрі, та ве знатимуть, яка я; а я знов їх не знатиму.

І таки зазнала молодиця і чужої сторони, і всякого горя й лиха; не минула її звичайна наймитівська доля, як показує кінець оповідання.

Служу таки в тих самих панів. І ще два місяці мені до року зісталося. Важко, важе, як—ледачому годити! Та вже вияв-

лася, чи прозаєс,—треба служити! А добуду року то може дасть мені Господь, що добре місце патримлю собі.—Аби схотів, то знайти на свої руки муки!

До цього, виразно змальковано наймитівсько бідування і в оповіданні „Дев'ять братів і десята сестриця Галя“. Удова, що заробила подешеною, віддала старшого сина свого у найми; довго не повертаєсі він до роду, а як прийшов, то й пізнати його було трудно, бо „аробився старший брат біль, як крейда, і справжній наймит“, як формулювала своє враження маленька Галя. Сумом прошибас від тих картинок життя по наймах, що почує тут автор. І найгірше те, що з цього становища власне й виходу немає, бо коли кріпакові хоч і здалека, але ясною зорею світила воля, то наймитові за сучасного ладу ніякої надії не видно. Як відчай жад, мусить він тищитись по наймах од одного хазяїна до другого, шукуючи „на свої руки муки“, а разом зневаги якожкої, призирства, поштуркування. Он старшого брата прогнав був хазяїн, але від езрає такя просить матір напитати знову йому служби; така ж сама доля жде й інших, і вони чується „запапаститися“, як говорить у цьому оповіданні автор. І працюючи на чужих людей, наймит хоч сто разів може завдавати собі пинаків: „коли ж відастити? Коли виїсти?“ Чи коли згладиться з світу та жити а нерівна? Чи буде полегкість? Чи зможеться хоч мало скорботи?“ („Дев'ять братів“...)--пічого йому не поможе жити. За сучасного економічного ладу,

що ввесь стоїть на експлуатації найманої праці, виходу наймитові-робітниківі нема, бо де ж не вихід справді, що подає нам разом Марко Вовчок, казковим способом присилувавши всіх братів „присягнутя зеленому гаю“, тоб-то на розбій їх пустивши. Безперечно, що поодинокі особи з-помежі наймитів можуть і такими, або якимсь іншим, схожим чи не-схожим, способом розрубати для себе за-плутаний вузол економичних відносин, але для цілого класу найманих робітників, для економичної, мовляв, категорії, такий македонський учинок жадної ваги не має: цілій клас не може піти слідом тих поодиноких особ. Не вихід це навіть тоді, коли розбою надано такий ідеалістичний підклад, який бачимо у Кармелюка (оповідання „Кармелюк“). З постати цього наців-легендарного героя скористувався Марко Вовчок, щоб ізмалювати образ борця за інтереси наймитів—бідників, покривжених за сучасного громадсько-економичного ладу людей. „Скрізь,—каже Кармелюк у Марка Вовчка,—скрізь, де я не піду, де не поїду, скрізь бачу євогих людей, бідахів роботищих. От що мою душу розриває, от що мое серце розшарнує“. „Я не зможу людського ліха і вбожества,—словідається він коханій жінці.—Я мушу тому запобігти! Я хочу поправити твоє биття“. І він починає запобігати й поправляти тим примитивним, чисто механічним способом, до якого не раз в історії людкості бралися неглибокі реформатори, нападаючи на

прояви якого-пебудь лиха, замість того, щоб підрізати корінь йому. „Рівняючи“ вбогих і багатих, Кармелюк не тямить, що ковшем моря пе вичерпати, що боротись таким способом з експлуатацією усе одно, що з гидрою битись, у якої раз-у-раз виростають нові голови замість одятіх, і що взагалі не з наслідками треба боротися, а з причинами лиха. Не тямить цього, очевидно, й сам автор, і от через віщо, як особа, його Кармелюк—ципшина, роскішна фігура, що приваблює своєю щирістю й завзяттям, але як тиць, як зразок протесту, як проводеръ із неструв сучасного лиха—він ні до чого, як ні до чого усі ті сучасні експропріатори, коли навіть і буває у них ідеалістичний підклад. А втім мало сказати—пі до чого, бо не треба забувати, що Кармелюків спосіб рівнятти вбогих і багатих—це похила дошка, на яку раз ступивши, не важко вже до такого брудного пізу докопитись, звідки й вилрапатись па чисте повітря не сила. Це мя й бачимо у Марка Вовчка за прикладі дев'ятьох братів, що вже не „рівняють“, а просто беруть, як і в житті по тих експропріаторах, яких од звичайних розбішак не одрізнати, які, вирізавши людей за вечерею, спокійнісенько собі докільчують їх за своїх жертв, перед заюшеними кровлю трупами. Оновідання Марка Вовчка, в яких він малює долю наймитів, нацто цікаві для характеристики самого автора, бо показують, що він, добре бачивши факти грубого надсильства та експлуатації, пе зу-

мів охопити їх широким поривом творчого синтеза, не зумів навіть стати по-над яими. Через те і своїм протестантам проти сучасного ладу він не знайшов зброї, кращої від заржавленого меча тієї самої грубої сили й перівності, що й ті факти сплодила. Цікаво порівняти що до самого автора його сповідання з кріпацького побуту з тими, що ми зараз розглядаємо. З кріпацтвом справа йому була ясна, він не тільки бачив факти, але й знат, що робити з ними, як реагувати на саме з'явище, до чого й як вести розвязання кріпацького питання. Через те в цих оповіданнях нема нічого недоговореного, ніякої неспевності. Ннакше зробітнічим питанням, якого у всій широті він очевидно не міг охопити, яке йому самому було неясне багатьма своїми сторонами і в якому він іде напомадки, плучаючись між фантастичним розвязанням, як в оповіданнях „Дев'ять братів“ і „Кармелюк“, та іділлічним, як у російському сповіданні „Пройдисвіт“. Він знає, проти чого треба протестувати, але як і в які форми, в які образи тоді протест уложить—де йому самому була „темна вода во облацѣхъ небесныхъ“... Взагалі з протестантами М. Вовчкові не щастило, скоро він сходив з кріпацького ґрунту. Бачучи кругом себе панування лиха, надсильства й інших обставин, що руйнують людське життя чи то громадське, чи особисте, автор знає, що без протесту вони не обходяться, що протестанти і містинки мусить повстати. І він

іробує манювати протестантів, а що то за бліді, незираючі фігури, яким неземним духом тхне від їх! Одразу видно, що не з живого життя автор вихопив їх, а викохав у теплиці власної фантазії і не зміг дати їм плоті і крви. Кармелюк—це ще найвиразніша з протестантів фігура, бо він првиаймні ясно окреслив свої відносини до фактів, поставив собі мету—пайщу, грубу, витесану сокирою недосвідного розуму, але все таки мету. У інших і того плема і через те вони ще блідіші. Такий Семен Налій („Не до пари“) з його незирачними думками проте, „як у світі жити“, „як люди живуть у світі“, з його сумом нерозвіянам та неясними ідеалістичними поривами. Такий Яків Чайченко („Три долі“), натура в великій мірі загадкова та ледве чи заобставши селянського життя й можлива. Такий Павло Чорноокріль, („Від себе не втечеш“), якась бліда лялька, що почала була „за здравіє“—протестом проти „холі мухої, людей недобрих, вбожества гіркого“, а кінчила „за упокой“—ліхим учняком на жінкою й княжими недоладніма ділами. Такі почасти й Максим Грімач або ще Данило Гурць, на спомин, мовляв, душі якого автор кидає спеціальну сектенцію: „коли б таку горду душу та на добре Господь напутав!“ Коли ж з їх „стаються, як лев, а гине, як муха“; всі вони почивають велетнями, а кінчають, вибачайте, мокрими курьми; у всіх широкі, хоч і незирачні, змагання та протест

на ґрунті громадського поневолення окошиться рајтом і зовсім без потреби в вузькій, дрібненькій родинній сфері: той жінку замордував, той дочку звів, той усю сім'ю катус. Автор і розумом тягнить, і чує інстинктом, що непоромальні обставини не можуть бути без протесту, не можуть не викликати дужих натур, що ладні й проти рожна прасти, аби перед ним не склітилось, і він силується вистежити їх, змалювати; береться раз, береться другий, обриває і знов починає, все шукаючи з мукою форми, в якій ті натури живими стали б перед ним,—а виходять усі Чайченко або Чарнокрил, або в найкрайцім разі Кармелюк. Автор не знаходить на своїй палітрі фарб, щоб ними змалювати ту фігуру, яка невиразно десь манячить у глибині його свідомості. І щось трагично єсть у цих муках творчості, коли ніяк не може вродитись артистичний образ,—єсть він, безперечно єсть, і стоять ось тут, близенько—та в руки ніяким світом не дається. Образ протестанта, висплюнувши з рук Марка Вовчка, так і не дався йому, досягши найкрайшого виразу в блідій все ж таки фігурі Кармелюка; коли вона й вийшла трохи виразнішою од попередаїх, то хиба тим, що автор надзвичайно спростяв своє завдання і, поставивши свого героя серед дуже примітивних обставин, міг не дбати вже про те, щоб глибоко узійти в його психологію, надолужаючи подекуди просто таки суздалською ма-

нерою малювання. Нижче я попробую вияснити причину цієї імпотенції таланта досить сильного і глибокого, а тепер повинен закінчити огляд творів Марка Вовчка, що несподівано для мене самого так дуже ростягся.

Мордуючись над образом дужої натури, протестанта, та так і не знайшовши йому відповідної форми, Марко Вовчок зате сильний був у інших сферах і насамперед — у сфері звичайного буденного життя, переважно родинного. Найкраще виходила з-під його пера психологія людей, які ділком ще перебувають під владою тих патріархальних відносин, коли по-за межі свого вузелькового життя людина не сягає інтересами, а часом і буквально не входить за дарму свого села. Аналіз таких відносин робить автор умілою, досвідною рукою і серед цієї патріархальної атмосфери почуває себе так, якщо риба в воді. Ви, напр., не можете оповідання „Сестра“ читати без глибокого зацікавлення, не слідкуючи за всими тими переживаннями, якіх вазнає людина, що вперше в широкий світ — на чужу сторону вибірається. Правда, не яка то вже й чужа сторона — ота Дем'янівка, що на якийсь десяток-другий верстов од сестриного села стойте, але самій „сестрі“ то світ не аби-який. Усі оті турботи небувалої людини, оті страхи перед чужою стороною, неймовірність до незнайомих людей, туга за родом — все це переказано надзвичайно живо, гарно й артистично. Так само

не времінє для вас без болю та глибокого спочуття обвіяній чарами смутку і справжньої поезії образ Одарки (оповідання „Одарка“), тісі стоптапої „пахучої квітки“, що перед смертю „все було просить: тітко-серце, одчиніть віконце й двері, нехай я світу божого побачу, нехай подивлюсь у свою сторону“, і як найбільшої милості бажає, щоб тільки од вікна її не відганяли. І це легко зрозуміти: там, у тій стороні— „мій батько й мати живуть“, там усі споминки, там осередок усього, до чого душа лине і чого бракує цим людям на чужині. Для кріпаків часто найстрашнішою здавалась розлука з рідним селом, бо, викинуті з звичайної обстанови, вони почували себе вже зовсім безпорадними. І в сфері родинній,—певна річ, там, куди не сягала панська рука,—Марко Вовчок здатний був навіть на іділлічні малюнки, зразки яких бачимо в оповіданнях „Сон“ або „Чумак“. Але напевне найлюбіший М. Вовчкові образ—це жіноча постать, тиха, покірлива, терпляча, довірлива та любляча, що на всяку жертву піде і все простить коханий людині, кожному слову її віри діймає, не впадаючи в роспач та зневірря. Парадска („Не до пари“), Маруся („Три долі“), „Гая („Від себе не втечеш“), Маруся („Кармелюк“)—усі переняті одним духом безмежної саможертви й довірливості до своїх любих людей, та мало і не в кожній свій образ жіночий Марко Вовчок вкладає трохи тихої покірливості та тер-

плячти. Постаті ідеальної жінки, видно, теж не давала спокою авторові, але з нею пощастило йому краще і вона живою, з плотію і кров'ю, виглядає з „Народних оповідань“. Тихо, рівно, спокійно, не подаючи й знаку про свій жаль чи смуток, про своє розбите серце або радощі, живе ця жінка; без нарікання на важку долю, без жадної скарги годить вона людині, що на неї й не дивиться, і так само без нарікання й скарги до жидає кращого, щасливішого життя. Вона вірить у те краще життя і в цій вірі черпає свою надзвичайну силу. З усіх численних жіночих образів у Марка Вовчка тільки два може й знаййтися таких, що ниму натуру мають: Катря („Три долі“) і друга Катря („Максим Грімат“). Обидві Катрі дають зразок іншого кохання—палкого, порпвчастого, неподільчливого, що мов полум'ям спалахне, а перегоріло—попелом узялося, пустку зробило в серці, з якою життя ні вага, ні ціни не має піякої. Через те одна Катря запнала свій вік молодий у черницях, а друга знайшла свою долю на Дніпровому дні, там часом як інші жінки у Марка Вовчка вміють любити спльно, гаряче, цілюю істотою, але вміють терпіти й врощати. Симпатії автора безперечно коло цих терплячих, па скорботи і па прощення багатьох жіночих образів, і через це з такою любов'ю вік вимальовує їх тихі постаті, повиваючи їх чарами якогось піжного, сумовитого тепла і ласки...

VII.

Звичайно, коли ви спипяте думкою коло якого-небудь визначного письменника, перед вами уявки встають ціла юрба живих образів з його творів і довгою лизкою проходять вони вам перед очима з усіма своїми рисами, вдачею, добрами чи лхіми прикметами,—з усім тим, що ми сумуємо в одному слові: індивідуальність. І що дужче вміє письменник індивідуалізувати своїх персонажів, то виразніше вони стають перед вами. Остаяючись у межах українського письменства, досить вам, напр., пригадати Імення д. Нечуя-Левіцького, як перед очима пройде цілий ряд образів з його творів: тут будуть і Кайдаш, і баба Шараска з Палашкою, рибалка Ненас Крутъ, Джеря, бурлачка Василіна, Оніся Мосаковська, Дашкович із Воздвиженським, Лемішковський з Середніським; навіть така мізерна Фігурка, як Бубка; знайде тут своє місце... Кожен образ потягне за собою низку відповідних сцен, де центральними фігурами будуть згадані особи, і все це стоятиме перед вами рельєфно, випинаючись на весь зріст свій. З Марком Вовчком справа стойти не так, і це затежить од його таланта, що має свою оригінальність вдачу. В його творах не шукайте дужих індивідуальностей, різко обчеркнутих рукою художника, так що особисті риси і прикмети їхні чимоволі западають вам у пам'ять і глибоко

там залягають; од його не вимагайте артистичних портретів, тобто типично змальованіх особ з глибо проведеними індивідуальними рисами. Марко Вовчок на це не був майстер — малювати такі портрети, індивідуалізувати своїх героїв. Це, я сказав би, гуртовий талант, співець тих невиразних і в житті, дрібнєп'ятьких, сірих істот, що дають тільки фон життю, на якому (фоні) впікаються більші, різко обчеркнуті фігури. Це поет юрби, беручи це слово не в звичайному вульгарному розумінні, а в тому, що художник нахильний більше до того, щоб вибирати для власного вжитку риси спільні у всіх членів даного гурту і тими спільними рисами характеризувати своїх героїв, частіше героянь. Як мало Марко Вовчок дбає про індивідуальні риси, видно з того, що, напр., геройня оповідання „Сестра“ навіть власного ймення не має,— вона просто „сестра“, просто „молодиця“, а тим часом як тип вона безперечно виступає иластично. Певна річ, усі оті Гордіїн, Одарки, Насті, Катрі, то-що, мають своє індивідуальне обличчя, свою вдачу, свою особисту психологію, як усе це мають і прототип їхні в дійсному житті; але як і в житті вони не виступають різко з своїм індивідуальним обличчям, а росипляються в гурті, так і Марко Вовчок малює їх не особистою вдачею, а типовим становищем. Тим-то всі вони в індивідуальних рисах виступають незовсім ясно, трохи — скажу навіть — невиразно, зате ж типовими виявлені гарно. Обличчя їх, ком-

ного з'окрема, ви, може, й це запам'ятаєте, зате життя їхнього ви не забудете напевно; кожний поодинокий образ не стане ясно вам перед очима, зате загальний вигляд юрби живо і натурально хвильоватиме в усій своїй одномастній ріжноманітності. Кажучи фігурально, автор малює своїх персонажів здалека, схоплюючи більше загальні контури, але в перспективі ті контури дають все ж таки правдивий і гарний образ життя. Це прикмета гуртового таланта, його сильна та разом і слаба сторона, і коли він захочується індивідуалізувати своїх персонажів, пробує творити визначні фігури, то береться не за своє діло і у його виходять цим разом — Чорнокрил або Кармелюк, тобто, бліді копії несхопленого оригінала. Сияльний в сфері загальних характеристик, гуртовий талант тратить свою силу, скоро з того ґрунту сходить.

Так само у Марка Вовчка абстраговано й національні риси, — він березвичайно моменти загально-людські, одмітні з чисто психологичного боку, і через те оповідання його в перекладі на всяку мову легко зрозуміти кожному чужинцеві, скоро тільки він уявить собі той ґрунт, на якому виростає данна психологія. Куліш, опінюючи вперше „Народні оповідання“, побачив у їх насамперед „живу етнографію, котру зрозумів писатель здоровим умом і гарячим серцем“, додавши, правда, зараз же, що „авторъ трудился какъ этнографъ, но въ этнографіи оказался поэтомъ“. Мені здається,

що ця оцінка більше самого Куліша характеризує, як Марка Вовчка. Куліш, що саме тоді кохався в етнографії, як усікий спеціаліст, більше звернув уваги на те, що його самого цікавило, і через те прибільшив етнографичну вагу „Народніх оповідань“, не помітивши, що не цією стороною дорогі вони, а загально-людською, тими іскрами великого спочуття до людини, що роскидані по всіх оповіданнях Марка Вовчка. Але по-за цим Куліш справедливо пророкував, що Вовчкові оповідання „стануться з часом основою словесності нашої народної“,—справедливо, бо це вже й справдилось.

Щоб призначити М. Вовчкові справедливе, по заслузі, місце в історії українського письменства, не треба, з одного боку, спускати з очей історичної перспективи, а з другого—конче пам'ятати зазначену особисту рису його таланта, як таланта гуртового. Коли Марко Вовчок виступив із своїми оповіданнями, то на полі української художньої прози у його був один тільки серйозний попередник—Квітка, а його добродушиєм, але неясним у громадських справах світоглядом та сантиментальними моралізуваннями. Отже легко зрозуміти, що Вовчкові оповідання, які виявили високий зразок української прози, запашної, перенятої усіма прикметами щиро-народної мови, з гуманізмом, визвольним—та ще під час останньої баталії з кріпацтвом—змістом, ощі ці оповідання повинні були провести

глибоку борозну в серпях сучасників. І що вони це зробили, видно не тільки з оцінки, яку дали їм сучасники, але і з того впливу, що можна вислідити у творах навіть пізніших письменників українських. Стиль і манера Марка Вовчка проклали собі твердий шлях у нашому письменстві і пробиваються досить дужою течією навіть тоді, коли автор зійшов з української сцени. І з цього погляду „Народні оповідання“ справді таки сталися „основовою“, на якій спується поткання нашої літератури, або—здоровим зерном, з якого повинна і добра рослини вйті. Але це іменно зерно,—не зеніт, а схід сонця; не апогей творчої сили, а тільки-но її початок. „Народні оповідання“—це перший ступінь на підлі художньої прози того народу, що почув свою силу і має непереможну потребу виявити її в творах людського духа.

Першим ступінем вони були і для самого автора, та на превеликий жаль для його сталося вони є останнім, що зазвсім не дає повної картини того, як зростає і вбірається в силу письменницький талант. Щоб ілюструвати свою думку, я спітаю читача, що було б, скажемо, з Тургеневим, як би він, появивши на світ „Записки охотника“, на тому заговір і не пішов угору шляхом розвитку своєї творчої сили? Видима річ, російське письменство позбулося б величної фігури, слави своєї й гордої, придбавши натомісъ просто талановитого автора цікавих парисів, особу другого

рядну в письменстві, що викликала б у нас інтерес більше з історично-літературного боку, як виявок визвольних тенденцій, що блискучим промінем загорілися на темному фоні 40-х років минулого віку. В такому як-раз становищі й стоять Марко Вовчок: далі за свої „Записки охотника“ він не поступився і через те зробився не величчию фігурою в нашому письменстві, а тільки-по добром, здоровим зерном, з якого виростає і, сподіваюсь, таки виросте могутче дерево справжнього письменства... Бувають письменники, що відразу, немов класична богиня з морської шині, виступають перед нами у всій чудовій красі своїй; як блискавка, роздирають вони темні хмари навколо нас, бліснуть на мить, засліплюючи очі, раз, бліснуть другий—і так само раптом і заникають, як з'явивались. В очах ще стоїть осяйне світло од них, але вони вже не сліпнуть, бо то тільки відлиск, а кругом залинувало ще більша, після густіша темрява... Марко Вовчок у нашому письменстві був як раз такою блискавкою перед темним антрактом другої половини 60-х років, був блискучим, але швидко-минущим метеором, якого слава скотилася саме тоді, як ще люди не встигли й націлитися нею. Він заініціював одразу і—згас...

Згас—значить, мусів згаснути, значить були тому причини, і не тільки в особистому житті автора, чи краще тут сказати вже—авторів, а і в громадських обставинах того часу. То тільки сві-

чечку дрібненького таланта може загасити його особистий талан-доля: дмухнув на неї — і вона згасла, а для такого багаття ясного, яким одразу запалав був Марко Вовчок, цього занадто мало. Треба було ще й нещасливого громадського впливу, щоб погасити зовсім його бліскуче проміння.

Ми підходимо, здається мені, до центрального питання що до літературної долі одного з кращих наших письменників, до найцікавішого моменту в історії „загадкового“ псевдоніма — Марко Вовчок. І справді, в тій історії нерозгаданою загадкою переплелись і особисте життя двох складних натур, в деталях майже невідоме. і громадсько-політичні обставини часу. Що в тих наслідках, які ми бачимо, належить одному, що другим — налеве сказати трудно, і я на це не маю претензій, поі пробую тільки в загальніх рисах зазначати процес тієї історії.

VIII.

Молоде подружжя — щирій народолюбець, палкий ентузіаст, вихований на ідеях Кирило-Мефодієвського братства, і талановита інститутка з ідейними поривами і з нахилем до літературної праці — такі дієві особи в нашій історії, яка починається з такого гармоничного дуєта. У кого з них зродилася думка про літературу працю — ми не знаємо, та це й не має важливи, але ми можемо собі уявити,

як ту думку до діла доведено. Опанає
дає своє глибоке знання народного
життя, свою близьку мову, Марія — чи-
стий, ясний дух молодої люблячої істоти,
свій літературний хист. Ірана зароди-
лась і провадилася серед новпої гармо-
нії й доброї злагоди між обома співучача-
ніаками, до того ж і діло таке велике,
чисте, святе — боротьба проти поневолен-
ня народних мас, проти „жестоких лю-
дей неситих“, що неситістю своєю за-
ноганили були і занечистили широкий
вільний світ. Така, мені здається, була
генеза „Народних оповіданнів“, отих са-
мих, що дістались до рук Кулішеві й
його заходами побачили світ. Ми знаємо,
яку їм зустріч зроблено в письменстві й
серед громадянства: великий успіх, голо-
сна популярність, п'янюча слава їх при-
вітали. З цього часу на перший план в
історії висулує вже Марія Олександров-
на. Молода жінка, якій самоотвержений
чоловік оддав і свою частку слави; — в
Петербурзі; перед нею, як ізіше Куліш,
„закурили фіміямом із десятьох кадиль-
ниць“, вона „божество“ *) „украшеніє
и средоточіє“, як говорить Тургенев **),
петербурзької української громади. Це з
одного боку; а з другого — невідомо коли,
як і через що порвалася між подруж-
жям та духовна гармонія, що його звязу-

*) Огоновський — Історія літератури рус-
кої, ч. III, в. I, стор. 228.

**) Т. Г. Шевченко — Кобзарь, у Празі, 1876,
т. I, стор. III—IV.

вала: вже „бідаха Опанас не смів сидіти в жінчиному кабінеті“, як до жінки приходив хто з літературним візитом *); далі Марія Олександровна за кордоном, а „бідаха Опанас“ поневірється по глухих закутках Чернігівщини, тяжко заробляючи на себе й на дружину свою, тільки й думаючи, що про неї, й доживаючи її так, як уміли дождати тільки героїні Вовчкових оповіданнів. **) Гармонія пропала, а з нею пропала й та щира безпосередність, що такою зачашною атмосферою обвіає перші оповідання Марка Вовчка, зникає з них краса... Оповідання такі, як перші, могли написати Опанас і Марія тільки вдвох і тільки тоді, коли їх звязувала повна гармонія. Оповідання, написані тоді, як почали вони жити нарізно, втратили зачашну поезію попередніх і натомісъ нічого не придбали.

Я, певна річ, не встоюватиму за деталі цього процесу, що коротенько тут накидав, але що в загальних рисах він був саме такий, та інакшим і бути не міг—на це маємо певні біографичні докази. З фактів біографії Марії Олександровни,—беру тільки її, бо тепер вона заступила перше місце в дусеті,—та почасти і з самих творів Марка Вовчка виразно визирає її непідготовленість до тієї ролі, яку довелось їй грati серед

*) Огоповський—ibid.

**) Прó це дивиться доказувати в брошури М. З.
„Афанасій Васильевич Маркович“.

українського громадянства,—іменно українського, бо ж не російськими оновідніями зроблено їй славу і почулярність. Величезний і по заслузі, але для самої Марії Олександровни, можна думати, неподіваний успіх безпредєзійних, хоч і талановитих оповідаців, оті фіміями з десятюх кадильниць, оте становище центра петербурзької громади та „божества“ серед земляків—закрутили голову Марії Олександровні й роздмухали іскру того „запеклого егоїзму“, про який згадує в цитованому листі до Огоповського Куліш. Звідси оті „безобразнія“—відновідного українського виразу я не можу добрati—стосунки до чоловіка, які, коли б навіть одкіннути Кулішеву картину літературних візитів, у тій чи іншій формі виразно простувають у родинному житті Марковичів. Але разом з колосальними претєзіями звязки з українським громадянством у Марії Олександровні були занадто слабкі і чисто позверхові: повстали вони і піддержуvalся спершу, за доброї злагоди, через Опанаса, а коли злагода минула—усічком і кадильницями, але вони не розвивались, не міціли, а через те і рвались дуже легко. На першій порі сплюю інерції вони ще держались, але де далі—інерція слабла, нового нічого не прибувало до літературного надбання її успіхів охолов, а тут ще смерть Шевченка, занепад „Основи“, занепад петербурзької громади, Валуевський циркуляр і, нарощі, як осання перетята потка, смерть

Опанаса— і звязки цілком завмерли. Завмерли так радикально, що впродовж цілех десятків років і сіду їх не відшукати, що живий в дійсності власник псевдоімена „Марко Вовчок“ стався мало не миғлячною якоюсь фігурою в очах українського громадянства. Для українства, як громадсько-політичного руху з певними завданнями, метою і програмою, Марія Олександровна як була, так і лишилась чужою людиною, зайдою, а пе органічним співробітником. Звязки, правда, були ще раз на-ново почалися кілька років тому, коли видавництво „Вік“ обернулось до неї за дозволом випустити „Народні оповідання“ новим виданням, і виявилися між ними присилюкою „Чортової пригоди“, що й падрукована була в „Кіевской Старинѣ“; але зробити ці звязки мідкими й живими вже було занізно і вони зразу ж порвалися. Марія Олександровна обіцяла прислати ще нові оповідання, та так своєї обіцянки і не додержала. Близкуючи в „Чортовій пригоді“ в-останнє відгуком колишнього— чудовою мовою, Марко Вовчок замовкнавікі...^{*}).

^{*}) До речі,— в одному з листів до видавництва „Вік“ Марія Олександровна писала: „Є в мене чимало з старовини, та як думатось, що вже до смерти не доведеться того ворушити, то і зажить воно нозаховане. Треба чайку, щоб усе те порозглядіть та порозбиратись. Нехай трохи одужаю, то, сподіваєсь, не забарюєсь Вам прислати де-що з старовини“ (лист із датою 14. III. 1901. Цікаво блізнатися, яка спіткала долю цю літературну снадчину? Поминаючи вже чисто літературний Інтерес, може там би знайшлося ді-ци, що помогло б розслутити ту загадку з псевдоіменом...)

Та було щось і в самому талані Марії Олександровни, скільки він одбився на творах Марка Вовчка, і в обставинах загально-російського життя, що й свою лепту до того кінця доклали. Талант Марка Вовчка був гуртовий, талант юрби, маси,— і от поки він обертався в сфері такого доброго йому відомого гуртового з'явниця, як кріпацтво, він справлявся з своїми темами так, що й вимагати кращого не можна. Та от зникло кріпацтво; якийсь час можна було, певна річ, обробляти в письменстві його пережитки, наслідки і т. і., але вічно жити старим, обертачися, мов білка в колесі, серед минулого письменників! не можна, тим більше, що життя, хоч і не прудко може, але все далі відходило від кріпацького ґрунту. Треба було шукати інших тем, або братись до інших методів письма. Талантою індивідуалістичному легко було потрапляти за життям, бо нова робота йому властиво й не була новою: йому доводилося малювати ту саму індивідуальну психологію, тільки за нових обставин і на новому ґрунті. Всі талантові гуртовому: гуртова психологія перемілляється новолі, за переступничих часів багато усіх впливів переміщується, старий світогляд руйнується, новий наростає й формулюється повільно — і от талант, що зник мати діло тільки з гуртовою психологією, викинуте з сти-хії, йому звичній, в якусь іншу, де розглянутись важко і треба йти напомашн. А тим більше, як перебуваеш здалека

від того процесу життя, як це в було з Марією Олександрівною, що синий гарячий час після реформи жила за кордоном. Оцим, здається мені, й можна в деякій мірі пояснити оту безрезуль-татну шуканину Марком Бовчком нових людей, протестантів, яких проте він ні-як не може намацати твердо; отої по-ворт до етнографічних та історичних сюжетів, що надто виявився як-раз в останніх його українських творах („Невільничка“, „Кармелюк“, „Дев'ять братів“...) Друкуючи „Чортову пригоду“, редакція „Кіевской Старини“ з слів ав-тора зробила примітку, що ідея оброблю-вання народних казок належить Шев-ченкові, який ніби-то прохав автора на-писати їйому „кону-дві, або п'ять, а то й сім кіп казок“ *). Це, певна річ, мож-ливо і нічого в цій ідеї лихого нема: чому й казки не обробити, як вона того варта? Письменник може і старі сюже-ти обробляти, але коли віл у житті не напомацьки йде, його все-таки більше тягніме в сферу дійсного життя, де ки-пить справжня боротьба, а не фанта-стичні пригоди з чортами. Шевченкові оп—дарма, що це його ідея—ані гадки самому взятись за оброблювання казок, а тим часом зверкіть лише увагу, з якою службяльністю, обіруч, хапається Марія Олександрівна за той заповіт, ідо—не знаємо, серйозно, чи жартома—

*) „Кіевская Старина“, 1902 року, кн. X, стор. 141.

їй дав Шевченко! І це легко зрозуміти: тут для неї немов якірь порятуку був, бо по-за 1917 роком та етнографичними сюжетами звязки у неї з українським життям були неміцні й ніколи не давали зручних тем. Може бути, коли б обставини сприяли, Марія Олександровна й випла була б із того прикргого становища, в яке її поставив переступний час громадської переформовки; може б вона або розглянулася серед нових гуртових тем чи або навчилася б краще скоплювати індивідуальні образи, але... на цій дорозі переняли її ті обставини, про які була у нас попереду мова, і не дали їй увійти в курс життя й захопити з його глибини нові теми, нові образи... До цього спричинилася, може, і праця російською мовою...

Автор одного з некрологів Марка Вовчка (властиво Марії Олександровни), д. Чаговець, докірлово згадує щось про „шовинистическі упреки, которые посыпались писательницѣ за служение „московщинѣ““ („Кievsk. Мыслъ“, № 192). Я зовсім не думаю ставити таких цілком безглуздих докорів за праці російською мовою, та, скільки знаю, їх ніхто й не ставив ніколи, і певне д. Чаговець просто чогось не дочув. Те, що українські письменники пишуть також і російською мовою, само по собі, певна річ, не дає приводу для докорів, бо такою працею письменник може служити тій самій ідеї українського визволення, як на рідному ґрунті. Недавно, напр.,

вийшад російською мовою книга про Грушевського „Освобожденіє Россії в українській вопросі“, або ще раніше його ж таки „Очеркъ истории українскаго народа“, але не тільки докорів за це авторові ніхто з українців не посплав, а навпаки, усіяке радіто, що появились книжки, яким давно слід було появитись. Це так ясно, що й доводити не треба, і коли я кажу, що праця російською мовою спричинилась до занепаду Марка Вовчка, то маю тільки те на увазі, що ця праця давала Марії Олександровні готові шаблони і трафаретки і через те робила до деякої міри непотрібною ту працю над розвитком свого таланту, що конче мусіла бути, як би автор ліпшився був на українському ґрунті. У відносинах українського громадянства до вебіжки, виключаючи першу пору, справді було щось непрвильне, спрвді замісць кадильниць повстало бажання „розвінчати“ її. Це найвиразніше може виявилось в листі и. Олени. Пчілки до Огоньовського, який лист воїнський історик українського письменства мав безтактність опубліковати з усіма тими виразами, яких безперечно не слід було опубліковати. Але не через український шовинізм ця непрвильність повстала, не через те, що дороге українлям ім'я Марка Вовчка воявлялось під російськими писавнами, а через щось інше, що після всього скажено тут, сподівають, читачеві не важко зияти. Обороняючи Марію Олександровну

од небувалих догорів, д. Чаговець писав, що „служеніє правдѣ вине служенія языку“ і що може сама „ідея пропаганды освобождениі наарода требовала, чтобы сфера ея распространенія не ограничивалась только языкомъ *небольшой* группы, сравнительно съ огромной массой говорящихъ и читающихъ на русскомъ языке даже и по Украинѣ“. Захопившись пепотрібною думкою обороности Марка Вовчка од „шовинистическихъ упрековъ“, автор і не постеріг, як у його поруч маленької правди, лягла на папері величезна неправда, яку одразу видко з підкresлених у мене слів. „Служеніе правдѣ выше служенія языку“—хто «проти цього змагатиметься?—але така правда жадної ціни не має, бо хто від українських писемників вимагає писати по-українському, той не „служеніе языку“ має на увазі, а як-раз—правді, пародові. Мова тут тільки скобі, який, правда, в процесі тієї служби і сам розвивається, робиться кращим і через те більше до служби придатним; „служеніе языку“ виходить, як бачите, само собою, по дорозі. Служачи правді, Марко Вовчок служив разом і українській справі в широкому розумінні, в яке складовою частиною входить і служба українській мові, тобто розроблювання її і привнатурювання до вищих форм людської творчості. Зате, облишивши без жадної потреби писати українською мовою, Марко Вовчок, як український писемник, скінчив і що до

самої прація, бо зо ѹ тільки д. Чакові правдою сдається, що український письменство має служити „небольшої групі еравнительно єть ограниченої масою говорящихъ и читающихъ на рускомъ языке даже (!) и по Украинѣ”, — на ділі воно зовсім інакше...

Як не яб, а скільки Марія Олександрівна брала участі в „Народніх оповіданнях“, стільки їй безперечно належиться подяки і пошани від сучасного українського громадянства і вічної пам'яти серед діячів нашого письменства. Власне, вважаючи на останніх, мені хочеться закінчити цю статню маленькою історичною паралелею. Марко Вовчок, як знаємо, виступив на арену громадсько-літературної діяльності за переступної доби, коли захитався кріпацький лад і почали виникати нові форми життя; зйшов із сцени особою Марії Олександрівни знов таки за переступної доби, коли захитались форми політично-громадської неволі, на заміну яких мусить прейти основи нового, вільного життя. Син свого часу, Марко Вовчок чесно послужив тоді своїм пером справі вільшення рідного народу з неволі кріпацької і мені здається, що нічого кращого я не можу побажати сучасним діячам нашого письменства, як того, щоб вони так само послужили теперішній справі вісу — боротьбі проти теперішніх форм неволі та визвольній праці на користь рідного народу...

TG   Tifrov, Semy Oleniukovich
3945   Maks Vovcho.
V6Z724
1907a

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
